

ANNEMARIJE HAGEN

STREVEN NAAR HET ACTIEVE LEVEN
NEOLIBERALE GOVERNMENTALITY ALS VORM VAN MODERNE
POLITIEKE MACHT BINNEN HET ACTIVEREND ARBEIDS-
MARKTBELEID

Krisis, 2011, Issue 2

www.krisis.eu

Inleiding

De Nederlandse verzorgingsstaat staat onder druk. Sinds de jaren zeventig is de vormgeving van de verzorgingsstaat onderwerp van een permanente discussie en strijd. Het stelsel van sociale bescherming zoals opgebouwd in de twintigste eeuw, zou niet in staat zijn een antwoord te bieden op externe veranderingen als globalisering en vergrijzing. Ook vanuit een andere invalshoek ligt de verzorgingsstaat onder vuur; verondersteld wordt dat deze inactieve, onrendabele burgers produceert. De huidige discussie rond de inrichting van het sociale stelsel wordt bepaald door termen als onhoudbaarheid, onbestuurbaarheid, onbetaalbaarheid en onbedoelde effecten. Hoewel er weinig instemming bestaat over de vormgeving van de toekomstige verzorgingsstaat, bestaat consensus over het feit dat incrementele veranderingen niet langer volstaan.

Tegen deze achtergrond moet de overgang van sociale bescherming naar sociale investering worden begrepen. Niet langer heeft de verzorgingsstaat als taak de burgers te beschermen, maar is in steeds verdergaande mate belast met de zogenaamde activering van burgers. Deze overgang naar

activerend beleid heeft gevolgen voor de wijze waarop de staat zijn burgers (be)stuurt. Wanneer het activeren van burgers het beleidsdoel is, vereist dit doel een substantiële bijdrage en inspanning van de te activeren burger. De burger kan niet worden gereduceerd tot een object in beleidsuitvoering, maar moet worden gevormd als subject. Dit proces van subjectivering is voor de staat noodzakelijk teneinde burgers geschikt te maken voor het vervullen van beleid. Deze werking van moderne politieke macht is door Foucault geduid als *governmentality*,¹ ofwel de georganiseerde praktijken waardoor de overheid niet alleen haar burgers bestuurt, maar ook aanzet zichzelf te besturen.

In dit artikel wil ik aannemelijk maken dat het proces van subjectivering binnen het activerend beleid een sterke neoliberale invulling heeft en er gesproken kan worden van neoliberale *governmentality*. Een dergelijk sturingsmechanisme impliceert een reeds ingevulde notie van het subject, namelijk de mens als homo economicus. Dit krijgt uitdrukking in het feit dat de staat georganiseerde praktijken inzet teneinde productieve, calculerende en ondernemende individuen te realiseren die verantwoording nemen voor hun eigen levensloop (Dean 1999). Deze calculerende houding, het maken van kosten-batenanalyses waarbij het eigenbelang wordt gediend door het realiseren van het grootste nut tegen de laagste kosten (efficiëntie), moet niet alleen de leidraad zijn voor de wijze waarop een individuele burger zijn leven invult, maar bepaalt eveneens in hoge mate de wijze waarop het beleid wordt geëvalueerd. Deze overgang in beleid dient echter niet alleen te worden beoordeeld naar de mate van efficiëntie, maar moet ook vanuit een politiek-filosofisch perspectief onder de loep worden genomen vanwege de ingrijpende verandering in de machtsverhouding tussen burger en staat die het nieuwe sturingsmechanisme realiseert.

Interessant is de vraag naar de implicaties van het activerend beleid in termen van vrijheid. Niet alleen is vrijheid een centrale waarde in westerse moderne samenlevingen en daardoor een sterk uitgangspunt voor het maken van normatieve claims. Ook vereist het begrip activering in zichzelf een bepaalde mate van vrijheid. Het is immers voor de overheid niet mogelijk een actief leven van haar burgers af te dwingen, want onder dwang verandert actief in passief. Dit artikel zal focussen op de verhou-

ding tussen vrijheid en activering en zal ingaan op de specifieke invulling die aan beide begrippen is gegeven. Vanuit dit perspectief zal worden getracht de beleidsontwikkelingen normatief te duiden, waarna enkele suggesties worden gedaan met betrekking tot de inrichting van het activerend arbeidsmarktbeleid.

Neoliberalisme: van ideologie naar discours

De teneur van de debatten is zodanig pessimistisch – verondersteld wordt dat de verzorgingsstaat in een crisis verkeert en onhoudbaar is – dat er weinig ruimte lijkt te zijn voor kritische reflectie op de implicaties van het activerend beleid die niet uitsluitend is gericht op efficiëntie. Toch is het gezien de enorme veranderingen in machtswerking belangrijk om op een fundamenteeler niveau na te denken over de implicaties van deze nieuwe beleidsontwikkeling. Foucaults invloedrijke notie van neoliberale *governmentality* biedt een opening tot kritische reflectie op de huidige beleidsontwikkelingen.

Foucaults studies over bestuur waarin hij de term neoliberale *governmentality* introduceert, moeten worden begrepen als een ontwikkeling van een kader voor de werking van *moderne politieke macht* (Foucault 1991, 87). Foucault ageert in zijn werk tegen conventionele machtsmodellen. Macht is niet onderdrukkend en geconcentreerd, maar productief en door de hele samenleving verspreid (Foucault 1991, 103). Dit vereist een nieuwe manier van nadenken over modern bestuur. Modern bestuur, geconceptualiseerd als *governmentality*, is niet gericht op de vernietiging van recalcitrante lichamen, maar op de ordening en mobilisatie van alle individuen in de maatschappij.

Voor ons doel, het reflecteren op ontwikkelingen binnen het arbeidsmarktbeleid aan de hand van de werking van moderne politieke macht zoals beschreven door Foucault, is het onderscheid tussen neoliberalisme als ideologie en neoliberalisme als *governmentality* verhelderend (Larner 2000, 6). Dit onderscheid is niet hard en definitief, maar is adequater te begrijpen als een overgang: het neoliberalisme ontwikkelt zich van ideo-

logie naar *governmentality*. Bij neoliberalisme als ideologie valt te denken aan Margaret Thatcher en Ronald Reagan. Deze politieke figuren uit de jaren tachtig belichamen de neoliberale ideologie en haar centrale waarden, te weten: het individu, keuzevrijheid, markt, *laissez faire* en minimale overheid (Larner 2000, 7). De filosoof Hans Achterhuis stelt in zijn recent verschenen boek *De utopie van de vrije markt* dat het neoliberalisme een ideologie is. Dit houdt volgens hem in dat het neoliberalisme, evenals het communisme, gebaseerd is op een schematisch en sterk geïdealiseerd wereldbeeld (2010, 23). Volgens de neoliberalen is de markt het heilige ordenend principe voor de samenleving. Deze ‘fanatieke groep gelovigen’ is erin geslaagd haar visie te verspreiden.

Achterhuis neemt het zichzelf echter kwalijk dat hij het neoliberalisme niet eerder als ideologie heeft beschouwd en concludeert dat het ‘de bril die bijna iedereen draagt’ is (2010, 99). In dit verband is het goed een beroemde uitspraak van Thatcher aan te halen: ‘There is no alternative’. Volgens Thatcher bestaat er geen alternatief op de status quo van het economisch systeem en het neoliberalisme. Het neoliberalisme is het systeem dat ontstaat als de regering de zaak op zijn beloop laat. Het is de natuurlijke situatie. De neoliberalen zien zichzelf als een realist. De dromers, dat zijn de anderen. Hij koestert geen illusies, hij weet dat de mens zich in zijn diepste wezen slechts laat voortdrijven door eigenbelang (Achterhuis 2010, 96-97). Moderne samenlevingen kunnen zich dan ook alleen ontwikkelen in lijn met de vrije markt en de vrije handel, ofwel met inachtneming van het kapitalisme en globalisering.

Thatchers bovengenoemde uitspraak staat niet op zichzelf. Een belangrijk kenmerk van het neoliberalisme is dat het zichzelf presenteert als een vanzelfsprekende waarheid. Hiermee is de overgang naar neoliberalisme als *governmentality* een feit. Voor zover een ideologie zichtbaar is, roept ze tegenreacties op. Verzet dat steeds meer dreigt te verstommen wanneer de ontwikkeling is voltooid, ook in het geval van neoliberale *governmentality*. Deze overgang kan worden geduid als de kleine stap van ideologie naar discours. Een discours is de taal die wordt gebruikt om betekenis te geven aan de wereld om ons heen. Deze wereld komt ons niet als zodanig toe, maar is *geframed*. Het frame wordt gevormd door het geheel aan redenties die een onderwerp in een bepaald perspectief zetten. In een

discours schuilt volgens Foucault veel macht doordat het aanmerkt wat normaal en abnormaal kan worden genoemd. Dit systeem van betekenis constitueert instituties, praktijken en identiteiten en creëert hierdoor een werkelijkheid (Foucault 2000, 354-355). Deze werkelijkheid, door Foucault ook wel geduid als rationaliteit, wordt door subjecten geïnternaliseerd. Door invloed uit te oefenen op hoe het subject de wereld om zich heen en zichzelf beschouwt, wordt kritische reflectie van het individu zeer moeilijk. *Governmentality* als moderne politieke macht functioneert door het bestuurde subject zichzelf te laten besturen in overeenstemming met de heersende rationaliteit en discours.

Dat Achterhuis het neoliberalisme niet eerder als ideologie heeft beschouwd, is te wijten aan het feit dat het neoliberalisme zich niet manifesteert als ideologie, maar als rationaliteit. De claim van Achterhuis dat het neoliberalisme een ideologie is, is vanuit het gehanteerde onderscheid tussen ideologie en *governmentality* onjuist. Hij bedoelt echter dat hij tot het inzicht is gekomen dat de werkelijkheid, onze rationaliteit, geen objectieve gegevenheid is maar is geconstrueerd op basis van een ideologie van de vrije markt.

Neoliberale *governmentality* is dus niet slechts een manier om de staat te besturen. Zij is gericht op het besturen van het individu en het realiseren van een bepaalde levenswijze. Volgens Foucault creëert het neoliberalisme een nieuwe manier waarop mensen worden gesubjectieerd, namelijk als homo economicus. De mens wordt gereduceerd tot een louter economisch subject. Dit houdt in dat alle dimensies van het menselijk leven worden begrepen in termen van marktrationaliteit (Foucault 2008, 270). Het economisch subject is uitsluitend gericht op eigenbelang en is calculerend en ondernemend van aard. Read stelt dat in de reductie van mens als homo economicus de kritische afstand tussen verschillende sferen en representaties van subjectiviteit verloren gaat (2009, 35). Deze verschillen zijn vervaagd in één relatie, die van het economisch eigenbelang. In Foucaults termen: 'what is disappeared in neoliberalism is the tactical polyvalence of discourse; everything is framed in terms of interests, freedoms and risks' (Foucault 1978, 101).

Implicaties van het neoliberalisme: verantwoordelijk individu en invloedrijke staat

De ontwikkeling van neoliberalisme als ideologie naar neoliberale *governmentality* verklaart waarom de invloed van het neoliberalisme toeneemt, terwijl geen enkele politieke partij zichzelf als liberaal bestempelt. Partijen kunnen afstand nemen van alle problematische aspecten die bij een ideologie horen door simpelweg te claimen realistisch te zijn. De markt is weliswaar kwetsbaar, blijkt uit de financiële crisis waar we ons middenin bevinden, maar er is geen gelijkwaardig alternatief. In het beleid dat de laatste decennia is geformuleerd omtrent de verzorgingsstaat, is de neoliberale invloed echter onmiskenbaar. De overheid heeft steeds meer taken afgestoten door het privatiseren van staatsbedrijven. Deze bedrijven worden onderworpen aan de greep van de markt. Het argument dat het simpelweg niet anders kan, voert in de rapportages vol beleidsadviezen de boventoon. Onbetaalbaarheid, onbeheersbaarheid en onbestuurbaarheid maken het keynesiaanse verzorgingsstaatmodel onhoudbaar. Er is geen andere wijze waarop de economie overeind kan blijven dan het neoliberalisme.

Een belangrijke implicatie is dat problemen die voorheen werden erkend als sociale kwesties in een neoliberale samenleving worden verschoven naar de persoonlijke sfeer (Hamann 2009, 43). De neoliberale ontwikkelingen zijn erop gericht de verantwoordelijkheid bij de burger, het individu, te leggen. De verschuiving van verantwoordelijkheden van het sociale domein naar het individu kan worden verklaard vanuit het mensbeeld van het neoliberalisme. Het neoliberale subject, de homo economicus, handelt rationeel wanneer zijn daden in overeenstemming zijn met het fundamentele economische idee van eigenbelang. Dit belang wordt gediend door het realiseren van het grootste nut tegen de laagste kosten. Individuen maken in vrijheid keuzes die in meer of mindere mate rationeel zijn. Deze vrijheid gaat volgens de neoliberalen gepaard met verantwoordelijkheid. Mensen zijn vrij om te kiezen en kunnen daarom verantwoordelijk worden gehouden voor hun keuzes. Volgens het neoliberalisme moeten de sociale status, maatschappelijke positie en leefomstandigheden van een individu niet worden bezien in de sociale context, als

een sociaal, politiek of cultureel fenomeen. Zij zijn louter het resultaat van persoonlijke keuzes en investeringen (Hamann 2009, 43).

Met deze aanname neemt het neoliberalisme een extreme positie in binnen het debat over de mate van verantwoordelijkheid van het individu. Het is mijns inziens onjuist en onrechtvaardig om te stellen dat het leven een vat vol keuzes is. Niemand heeft zijn leven volledig in eigen hand. Ieder mens kunnen ingrijpende zaken overkomen. Ook is er sprake van structurele ongelijkheid. Dit is onder andere door de invloedrijke auteurs John Rawls en Iris Young op eigen wijze overtuigend aan het licht gebracht. Simpel gesteld wordt niet iedereen met evenveel mogelijkheden geboren. Er is sprake van zowel een sociale als een natuurlijke ongelijkheid tussen individuen (Rawls 1971). De keuzemogelijkheden zijn voor de ene persoon uitgebreider dan voor de andere. Bovendien is er in een samenleving sprake van dominantie van een bepaalde sociale groep, waardoor leden van andere groepen worden overheerst en gemarginaliseerd. Leden van overheerste en gemarginaliseerde sociale groepen beschikken over beduidend minder keuzemogelijkheden (Young 1990). Dit impliceert dat de mate van vrijheid die verbonden is aan het maken van keuzes verschilt tussen individuen in de samenleving.

De neoliberale aanname dat ieder individu volledig verantwoordelijk is voor zichzelf leidt ertoe dat sociale, culturele en economische krachten worden 'gedepolitiseerd' (Hamann 2009, 44). Persoonlijke omstandigheden kunnen immers niet langer hierdoor worden verklaard. Het individu moet zelf rationele keuzes maken en actief zijn leven vormgeven. Wanneer individuen er niet in slagen rationeel in zichzelf te investeren en daardoor niet in staat blijken zichzelf te vormen tot succesvol liberaal subject, dan is er volgens Hamann sprake van een *mismanaged life* (2009, 44).

Belangrijk is het inzicht dat de nadruk op een verantwoordelijk individu geen afname van de *invloed* van de overheid impliceert. Een reductie van de overheid, in termen van het afstoten van traditionele overheidstaken en verantwoordelijkheden, doet geen afbreuk aan het feit dat de overheid in het structuren van handelingscondities gulzig aanwezig is in het leven van haar burgers. 'De taal over eigen verantwoordelijkheid moet niet

worden misverstaan als een pleidooi voor burgerlijke autonomie en afbouw van overheidsbemoediging. Integendeel. Het gaat om nieuwe beleidsinterventies die ervoor moeten zorgen dat individuele levenskeuzes sporen met een specifiek publiek belang' (Trommel 2009, 28).

Een uitbreiding van het domein van de markt gaat dus niet ten koste van het domein van de overheid. In tegenstelling tot het klassieke liberalisme waar de staat en de markt verschillende domeinen vormen, wordt het neoliberalisme gekenmerkt door een staat die is geabsorbeerd door de markt. Met behulp van Habermas' theorie van communicatief handelen kan deze ontwikkeling worden geduid als de kolonisatie van het economische domein over de leefwereld. Zijn term leefwereld verwijst naar linguïstische praktijken en betekenissen die sociaal en cultureel zijn ingebed. Deze kolonisatie heeft tot gevolg dat de instrumentele rationaliteit van het economisch domein doordringt in alle gebieden van de samenleving: in de politiek, maar ook in ons persoonlijk leven. Het rationele en calculerende individu komt immers tot een handelingsbeslissing door het afwegen van kosten en baten en het berekenen van eigenbelangen. Uit deze zelfstilering van het subject blijkt de invloed van de neoliberale rationaliteit. Neoliberale *governmentality*, de manier waarop mensen worden bestuurd en zichzelf besturen, is in haar ideale vorm een oneindige en allesomvattende vorm van bestuur die alle spanningen en opposities uitroeit (Foucault 2008, 12). In het nemen van verantwoordelijkheid is de overheid daarentegen minder gulzig. Immers, elke vorm van collectieve, structurele of bestuurlijke vorm van verantwoordelijkheid wordt door een neoliberale overheid ontkend. De burger moet zelf verantwoordelijkheid nemen. Hij is vrij om te kiezen en kan dat beter wijselijk doen (Giddens 1998).

De neoliberale vrijheidsparadox

Het neoliberalisme wordt gekenmerkt door een staat die functioneert middels de instrumentele rationaliteit van de markt. We hebben geconcludeerd dat deze rationaliteit tot gevolg heeft dat individuen door bestuurlijke instanties worden geconceptualiseerd als calculerende en op

zichzelf gerichte individuen, die door het structureren van handelingsmogelijkheden worden aangemoedigd zichzelf te modelleren naar het beeld van de homo economicus (Foucault 2008, 226). Deze vorm van besturen, het structureren van handelingscondities, werkt niet op directe wijze in op het lichaam van subjecten, zoals soevereine macht. Ook beperkt het niet op repressieve wijze het handelen van het subject, zoals disciplinerende macht (Foucault 2008, 63). Een volstrekt rationeel individu heeft zichzelf zodanig gemodelleerd dat het bij elke keuzemogelijkheid de kosten en baten afweegt. Dit sturingsmechanisme gebaseerd op economische prikkels realiseert een mate van vrijheid die noodzakelijk is voor het functioneren van de markt, namelijk keuzevrijheid voor het individu. Deze vrijheid, de vrijheid van de markt, valt dus niet buiten het politieke domein (Read 2009, 29).

Het individu is vrij om keuzes te maken, maar in de zelftransformatie naar economisch subject is de invloed van de staat die stuurt middels de rationaliteit van de markt alomtegenwoordig. Read wijst op een paradox. Wanneer macht minder restrictief en onderdrukkend is, minder direct werkt op het lichaam en hierdoor minder zichtbaar is, wordt zij intenser. Zij verzadigt immers het handelingsveld en de mogelijke handelingen (2009, 29). Dit proces van intensivering neemt een specifieke en op het eerste gezicht verwarrende vorm aan. Het uit zich in het streven naar privatisering en reductie van de verzorgingsstaat en initieert een verschuiving van verantwoordelijkheden naar individuele burgers.

Deze paradox verdient verdere uitwerking. Niet alleen is vrijheid een centrale waarde in onze samenleving, ook is gesteld dat activerend beleid vrije individuen vereist. Immers, onder dwang verandert actief in passief. Om deze paradox inzichtelijker te maken, is het nuttig verder in te gaan op het begrip vrijheid. Het is interessant het neoliberalisme vanuit het eigen kamp, dat van de negatieve vrijheid, kritisch te beschouwen. Negatieve vrijheid, ofwel vrij zijn van inmenging, kan worden opgevat als afwezigheid van dwang door anderen. Friedrich von Hayek, politiek filosoof en voorvechter van het vrijemarktkapitalisme, definieert dwang als ‘the use of other men against their will for our purposes’ (Hayek 2006, 90). Hoewel het neoliberalisme invloed uitoefent op het gedrag van burgers, is deze invloed niet te vatten onder de noemer dwang. Dean (1999) spreekt van

government without government. De indirecte werking van macht ont-snaapt mijns inziens aan Hayeks definitie van dwang.

‘Vrij zijn van’ kan echter ook impliceren dat er sprake is van een onaantastbare sfeer rondom het individu die garandeert dat het aantal mogelijkheden van het subject niet wordt gereduceerd. Dit is de betekenis die Isaiah Berlin voorstaat. Berlin heeft het kantiaanse onderscheid tussen positieve en negatieve vrijheid nieuw leven ingeblazen en geldt als ijkpunt in hedendaagse debatten omtrent vrijheid. Binnen het neoliberalisme infiltreert de staat diep in het leven van zijn subjecten. Deze inmenging is volgens Berlin, als aanhanger van negatieve vrijheid, bijzonder problematisch. Door, zoals Hayek, vrijheid te formuleren als ‘kunnen doen wat ik wil’ ontstaat volgens Berlin het gevaar dat individuen hun wil aanpassen. Bovendien creëert deze opvatting van vrijheid de mogelijkheid voor een despoot, maar ook voor een minder zichtbare manipulatieve macht als neoliberale *governmentality*, om de condities zodanig vorm te geven dat de subjecten afstand doen van hun oorspronkelijke wensen en behoeften en een nieuwe manier van leven, een leven zoals voorgesteld door de machthebber, te omarmen en internaliseren (Berlin 1958, 13). Negatieve vrijheid kan dus zonder dwang worden ingeperkt. Hayeks vrijheidsconceptie is daarom niet toereikend: jezelf vrij wanen betekent niet dat je vrij bent. Deze argumentatie volgend, kan neoliberale *governmentality* vanuit haar eigen kamp worden bekritiseerd.

Toch bevat ook Berlins opvatting van negatieve vrijheid een problematisch aspect. Negatieve vrijheid komt volgens hem tot uiting in een onaantastbare sfeer waarin het subject keuzemogelijkheden heeft. Hoe meer keuzemogelijkheden, hoe groter de negatieve vrijheid. Berlin kiest er echter voor geen uitspraken te doen over de waarde van keuzemogelijkheden. Hij heeft er daarentegen zeer bewust voor gekozen de keuzemogelijkheden, door Nys aangeduid als metafysische deuren, niet van een normatief label te voorzien (Nys 2007, 100). Wanneer hij de keuzemogelijkheden zou labelen aan de hand van een objectieve waarde zet hij de deur open naar ethisch monisme: in naam van wat waardevol is, ontnemen wij de keuzes die geen waarde voor jou hebben. Zoals besproken is het voor Berlin ook onwenselijk om terug te vallen op individuele waarde. Dit creëert namelijk de mogelijkheid voor het individu om zelf deuren

dicht te gooien. Door, zoals Hayek, vrijheid te formuleren als ‘kunnen doen wat ik wil’ ontstaat volgens Berlin het gevaar dat individuen hun wil aanpassen. Taylor merkt terecht op dat wanneer Berlin geen uitspraak doet over de waarde van keuzemogelijkheden elke situatie zodanig kan worden beschreven dat het lijkt alsof er veel mogelijkheden zijn en er daarmee sprake is van een hoge mate van vrijheid (Taylor 1979, 149-150).

Foucaultiaanse vrijheidspraktijken

Het is interessant om aandacht te besteden aan Foucaults opvatting over vrijheid aangezien deze een oplossing kan bieden voor aspecten ervan waar Hayek en Berlin tekortschieten. Foucaults opvatting van vrijheid en vrijheidspraktijken verdisconteert indirecte dwang en kampt niet met het probleem van onderbepaaldheid van keuzemogelijkheden. Foucaults vrijheidsconcept stelt ons in staat om de eigen context te bevragen, doordat het individu en zijn ethos erin centraal staan. Ethiek beoefenen betekent dat we een verhouding aangaan tot onszelf. In de Griekse oudheid werd zorg voor het zelf opgevat als het streven naar een goed *ethos*. ‘Het ethos is een bepaalde wijze van zijn van het subject en een bepaalde wijze van handelen die voor anderen zichtbaar is’ (Foucault 1995, 90). Het is een persoonlijke ethiek die zich uitstrekt over de hele leefwijze van het subject en waarbij de nadruk ligt op een goed bestaan. Dit houdt in dat het subject zichzelf als ethisch wezen stileert. Door zich te richten op zelfstilering en de hiervoor noodzakelijke zelfreflectie, is sprake van een positieve duiding van vrijheid. Deze moet echter niet zozeer in termen van autonomie worden gezien, maar als zorg voor zichzelf. Foucaults notie van zorg voor zichzelf is niet gericht op het overheersen en domineren van anderen maar op het realiseren van meer vrijheidspraktijken, een lastig begrip. Foucault zegt hierover het volgende:

‘Mijn huidige belangstelling gaat inderdaad uit naar de manier waarop het subject zich op een actieve manier, door zelfpraktijken, vormt. Maar daarmee beweer ik geenszins dat deze praktijken door het individu zelf worden uitgevonden. Het zijn schema’s die het individu in de cultuur tegenkomt en die door de cultuur, de samenleving en de sociale groep

waarvan het deel uitmaakt, worden voorgehouden, gesuggereerd en opgelegd’ (Foucault 1995, 96).

Dit betekent dat mensen niet volstrekt vrij zijn in de zin dat het onmogelijk is om jezelf *ex nihilo* vorm te geven. Er is noodzakelijkerwijs sprake van interactie met de sociale context waaraan subjecten zichzelf meten, spiegelen en afzetten. Belangrijk voor vrijheidspraktijken is dat subjecten zich kritisch tot deze context kunnen verhouden, dat zij zichzelf kunnen afvragen wie zij zijn. Dit vereist een actieve houding.

Foucault maakt een onderscheid tussen ethiek en moraal. Ethiek is volgens hem persoonlijk van aard, terwijl moraal in algemene zin is opgelegd. De moraal, als opgelegde conceptie van het goede leven, heeft een disciplinerende werking en wordt door Foucault bewust vermeden. Het neoliberalisme is een stroming met een dikke opvatting van het goede leven. In perfecte vorm is het zelfs allesomvattend en heeft het verschillende discoursen in de maatschappij geëlimineerd. Het individu heeft niet de vrijheid om binnen het neoliberalisme zichzelf kritisch te verhouden tot zijn cultuur. Zijn vrijheid stelt hem slechts in staat om binnen de gegeven handelingsmogelijkheden zelf een keuze te maken. Deze handelingsmogelijkheden zijn echter gestructureerd naar het beeld van de *homo economicus*. Het individu is onvrij om voorbij te gaan aan deze gestructureerde handelingsmogelijkheden en zichzelf de vraag te stellen wie het is en wil zijn. Het neoliberalisme bedient zich dus niet van een persoonlijke ethiek, maar van een disciplinerende moraal. De persoonlijke ethiek die volgens Foucault leidt tot vrijheidspraktijken, ofwel zelfpraktijken, is in de zorg voor het zelf van cruciaal belang. Het neoliberalisme stimuleert individuen weliswaar om zichzelf vorm te geven, deze zelfstilering kan door de alomtegenwoordige moraal echter niet leiden tot zelfpraktijken en vrijheid maar werkt disciplinerend.

Wanneer is er dan sprake van vrijheid? Volgens Foucault is een maatschappij waarin er ruimte is voor ethische praktijken van zelfstilering een maatschappij waarin subjecten vrij zijn om zichzelf vorm te geven. Dit houdt in dat ieder subject vrij is om zichzelf de vraag te stellen: wie ben ik? Deze vraag speelt een cruciale rol in de kritische reactie op technieken van *governmentality* (Hamann 2009, 55) en dient te worden gezien in het licht

van de zorg voor zichzelf. Dit houdt in dat de vraag van invloed is op de relatie van het individu tot anderen: wie ben ik in de relatie die ik aanga met anderen, in de wijze waarop ik word bestuurd en de wijze waarop ik zelf sturend ben? Op deze kritische vraag is geen definitief antwoord mogelijk; een dergelijk antwoord is ook niet wenselijk. Kritiek kan dus beter worden geduid als een houding waarin het individu sceptisch en vragend tegenover regels en rationaliteiten staat die ten grondslag liggen aan de vorming tot een subject (Hamann 2009, 56). Praktijken van verzet, in de foucaultiaanse zin van het woord, hebben desubjectivering tot doel:

‘Specifically in relation to neoliberal forms of governmentality, this would involve resisting, avoiding, countering or opposing not only the ways in which we’ve been encouraged to be little more than self-interested subjects of rational choice, but also the ways in which our social environments, institutions, communities, work places, and forms of political engagement have been reshaped in order to foster the production of homo economicus’ (Hamann 2009, 58).

Verzet richt zich dus tegen de reductie tot homo economicus om zo de vrijheid te verwerven jezelf vorm te geven door een kritische positie in te nemen ten aanzien van je context.

Een neoliberale invulling van het begrip activering

Terugkomend op het activerend arbeidsmarktbeleid zullen we verder nadenken over de term *activering*. Het doel van activerend beleid is de burger verantwoordelijk te maken voor zichzelf. De nadruk op individuele verantwoordelijkheid is voornamelijk gericht op het realiseren van ‘productieve levenslopen’, het vergroten van de zelfredzaamheid van individuen in sociaaleconomische zin. Bij een dergelijke levensloop past het beeld van de ondernemende en op eigenbelang gerichte homo economicus. We hebben geconstateerd dat deze focus op economisch eigenbelang niet overeenkomt met Foucaults pleidooi voor zorg voor het zelf. Zorg dragen voor jezelf in foucaultiaanse zin is niet te reduceren tot het vergroten van je zelfredzaamheid in economische termen. Activerend beleid

omvat meer dan participeren op de arbeidsmarkt; onder deze noemer vallen ook de trajecten voor sociale activering. Het realiseren van een niet-gesubsidieerde baan is echter het uiteindelijke en hoogste doel. Met andere woorden, ‘het activerend beleid is gericht op een versterking van het productieve draagvlak in de samenleving via gerichte investeringen in activerende voorzieningen en diensten’ (Trommel 2007, 262). Burgers moeten meer verantwoordelijkheid nemen voor hun arbeidsleven en voor de (inkomens)gevolgen van de keuzes die zij op dit vlak maken. Activering is met andere woorden doordrenkt van neoliberale terminologie. Zolang burgers niet hun hand hoeven op te houden en zichzelf kunnen redden, zijn ze geactiveerd.

De overheid heeft met haar oriëntatie op productieve levenslopen een duidelijk doel voor ogen, zij wil iets afdwingen. In dit geval een sterke arbeidsmoraal en/of ondernemerszin. Een dergelijke moraal is kennelijk niet meer vanzelfsprekend en ondernemerszin wordt door een surplus aan sociale bescherming in de kiem gesmoord (Trommel 2007, 270). Trommel stelt de interessante vraag: hoever mag de overheid eigenlijk gaan met het afdwingen van specifieke levensoriëntaties? Om deze vraag te beantwoorden is het van belang de volgende vraag op te werpen: op welke wijze en in welke mate beperkt de overheid de vrijheid van haar burgers wanneer zij activerend arbeidsmarktbeleid ten uitvoer brengt?

Foucault biedt uitkomst bij het schetsen van de contouren van een antwoord. Laten we teruggaan naar het eerder gemaakte onderscheid tussen ethiek en moraal. Terwijl ethiek persoonlijk van aard is, impliceert de moraal een opgelegde conceptie van het goede leven. De moraal heeft dan ook een disciplinerende werking. Activerend beleid kan worden getypeerd als beleid dat tot doel heeft mogelijkheden te scheppen, een kader te creëren, waardoor elke burger in staat wordt gesteld te participeren. Op deze wijze gesteld, staat activerend arbeidsmarktbeleid niet op gespannen voet met het ontwikkelen van een persoonlijke ethiek. Het creëren van een kader voor individuen om actief te zijn, lijkt op zichzelf onschuldig. Er gaat geen dwang vanuit, tenminste geen directe dwang, zoals door Hayek wordt onderkend. Daarnaast lijkt de doelstelling om actief te zijn ruimte te creëren voor individuen om zichzelf vorm te geven. Immers, activiteit is op vele manieren mogelijk. We hebben echter aangetoond dat een actief

leven binnen het activerend arbeidsmarktbeleid bijzonder normatief is. Er zijn veel neoliberale aannames terug te vinden in activerend beleid, waardoor de term activiteit naar soort en intensiteit grotendeels is ingevuld. Het concrete beleidsdoel is namelijk het realiseren van *volledige* participatie in een niet-gesubsidieerde baan. We kunnen dus spreken van een dwingende en dikke opvatting van een actief leven. Burgers worden de arbeidsmarkt opgejaagd en krijgen steeds minder ruimte voor alternatieve levensinvulling. Iedereen moet 'zijn bijdrage' leveren. De disciplinerende werking van dit beleid vertaalt zich naar de verschuiving die heeft plaatsgevonden op het vlak van rechten en plichten.

Dat het creëren van 'mogelijkheden tot participatie' niet louter faciliterend werkt, wordt duidelijk uit Trommels analyse van de herijking van rechten en plichten. In de eerste plaats spreekt Trommel van een reductie van sociale rechten. Er is de afgelopen decennia flink gesneden in de sociale uitgaven. Deze maatregelen worden vanuit de overheid verdedigd als noodzakelijke bezuinigingen. Ook gaat er een andere verantwoording schuil achter deze reductie, namelijk de veranderende opvatting over 'recht hebben op een uitkering'. Ten tweede stelt Trommel dat de burger wordt geconfronteerd met een aantal nieuwe plichten. 'Het gaat om morele plichten waarvan in het tijdperk van de verzorgingsstaat werd verondersteld dat deze "als vanzelf" door de samenleving werden voortgebracht' (Trommel 2007, 276). Specifiek toegepast op het veld van activerend arbeidsmarktbeleid valt te denken aan de arbeidsmoraal.

We kunnen concluderen dat de sociale investeringsstaat een zeer krachtige morele dimensie heeft; een moraal met disciplinerende werking. Sociale verplichtingen komen steeds centraler te staan en de toekenning van rechten wordt hieraan ondergeschikt gemaakt. Dat wil zeggen dat de aandacht verschuift naar het recht op instrumenten en diensten die burgers nodig hebben om de rol van verantwoordelijke en hardwerkende burger waar te maken. Trommel constateert dat er sprake lijkt te zijn van soorten rechten. Het recht op inkomensbescherming wordt met zoveel institutionele condities omgeven dat soms eerder sprake lijkt van een gunst. Het recht op (activerende) dienstverlening daarentegen wordt de burger met zoveel kracht opgedrongen, dat eerder sprake lijkt te zijn van

een (morele) plicht. 'Kortom, de staat werpt zich op als morele fabriek in de moderne samenleving' (Trommel 2007, 276).

Deze morele fabriek leunt op een aantal neoliberale mythen, waarvan de verantwoordelijkheidsmythe de belangrijkste en tegelijkertijd meest problematische is. De verantwoordelijkheidsmythe stelt dat de sociale status, maatschappelijke positie en leefomstandigheden van een individu niet dienen te worden gezien in de sociale context, als een sociaal, politiek of cultureel fenomeen. Ze zijn louter het resultaat van persoonlijke keuzes en investeringen, zoals we zagen. Deze mythe zal alleen maar problematischer worden. We leven immers in een postindustriële context, waarin globalisering wordt gekenmerkt door wereldwijde arbeidsdeling en hevige concurrentiestrijd leidt tot een snel veranderende omgeving met bijbehorende onzekerheden. In deze postindustriële context is ook werken met een nieuw soort stelselmatige onzekerheden omgeven. Dit vraagt van de burger meer aandacht voor zijn of haar persoonlijke inzetbaarheid.

De verwachting ten aanzien van ieder individu om in zichzelf te investeren zodat hij of zij van economische waarde blijft, veronderstelt dat het succes en het falen van de homo economicus volledig het resultaat is van specifieke handelingskeuzes. Het is echter onmogelijk om in een ondoorzichtige en snel veranderende omgeving hard te maken dat sociale verschijnselen de uitkomst zijn van de keuzes die individuen hebben gemaakt. Kan je economisch falen volledig toeschrijven aan het individu, wanneer er sprake is van onvoorziene omstandigheden als de huidige economische crisis? Termen als pech, overmacht of tegenslag lijken langzaam maar zeker uit het hedendaagse vocabulaire te worden verbannen. We kunnen dan ook spreken van een 'laatmoderne verantwoordingsficte': hoewel we weten dat dit ronduit problematisch is, doen we alsof individuen greep hebben op hun omgeving en dus verantwoordelijk kunnen worden gehouden voor de gevolgen van hun beslissingen (Hartmann & Honneth 2006, 46 en 51). Hiermee krijgt de vrijheid om zelf keuzes te maken het karakter van dwang tot zelfsturing. Mensen die niet goed hebben gekozen, en daarmee samenhangend moreel zijn gefaald, zijn in een inactieve staat terechtgekomen. Individuen die de participatiedoelstelling niet hebben gehaald, worden bestempeld als inactief en komen terecht in een activeringstraject. Eenmaal in een dergelijk traject terechtgekomen,

treedt de activeringsparadox op. Wanneer mensen worden gedwongen actief te zijn, wordt het begrip activiteit leeggezogen. Actief verandert in passief. Toch hanteren gemeenten die zijn belast met de uitvoering van activerend arbeidsmarktbeleid harde prestatie-metingen, zoals het percentage cliënten dat uitstroomt naar een betaalde baan. Hieruit blijkt dat de opvatting over het actieve leven door het activerend arbeidsmarktbeleid wordt gereduceerd tot werk, werk, werk!

Contourschets van een alternatieve invulling van activering

Wat vereist foucaultiaanse zorg voor zichzelf en bijbehorende vrijheidspraktijken van activerend arbeidsmarktbeleid? Activerend beleid veronderstelt dat de overheid iets voor ogen heeft, namelijk activering. Het beleid heeft een duidelijk sturende werking. De overheid bemoeit zich met het individu. Dit is volgens Foucault op zichzelf niet problematisch. Vrijheid staat niet tegenover macht, er kan slechts sprake zijn van vrijheid binnen machtsverhoudingen. Bovendien is vrijheid niet negatief gedeut. Vrijheid behelst meer dan vrij zijn van inmenging van anderen, zoals het (neo)liberalisme bepleit. Wanneer we onszelf in vrijheid willen vormgeven, worden we direct geconfronteerd met de ander en diens vormgeving van het eigen leven (Foucault 1995, 37). De machtswerking tussen mijzelf en de ander doorkruist de illusie van een autonoom subject dat binnen het liberalisme centraal.

We zijn dus geen atomistische individuen die een optimale staat van vrijheid hebben gerealiseerd, wanneer wij onbelemmerd onze eigen gang kunnen gaan. In elke relatie die mensen tot elkaar aangaan zit een element van sturen en leiden. Zo ook in politieke verbanden. Evenals wij proberen de ander te sturen, poogt de ander, de staat, ons te (be)sturen. De activerende overheid probeert ons te sturen richting een actief leven, of beter gezegd: een productief leven. Het is niet adequaat om activeringspraktijken te duiden als dwangpraktijken óf vrijheidspraktijken. Deze tegenstelling doet geen recht aan de vormen van bemiddeling die mogelijk zijn tussen het activerend beleid en Foucaults vrijheidsperspectief.

Activering sluit in zichzelf niet uit dat individuen reflectief zijn en hun context bevragen. Dit hangt af van de invulling die aan het begrip activering wordt gegeven. Wanneer activering een neoliberale invulling heeft en is gereduceerd tot volledige participatie in niet-gesubsidieerde arbeid, is er sprake van een disciplinerende moraal die een zelfreflectie bemoeilijkt. Hierdoor worden individuen tegengewerkt in het tot stand brengen van zelfpraktijken. Door de neoliberale rationaliteit bezien burgers zichzelf immers als waardevol voor zover zij als productiefactor een bijdrage leveren aan de maatschappij. Dit belemmert individuen zichzelf daadwerkelijk vorm te geven, waardoor het gevaar bestaat dat machtsverhoudingen perverteren tot dwangpraktijken.

Wil activerend arbeidsmarktbeleid recht doen aan vrijheidspraktijken, dan is het van essentieel belang dat de dynamiek van de machtsverhouding gegarandeerd blijft door zelfreflectie van beide partijen door het stellen van de vraag 'wie ben ik?'. Cruciaal is het inzicht dat een opvatting over activering nooit een dikke opvatting kan zijn. Immers, een actief leven gaat niet samen met een disciplinerende moraal, ofwel met een reeds ingevulde notie van wat het betekent om actief te zijn. Vrijheidspraktijken worden in de hand gewerkt door te streven naar een persoonlijke ethiek, waarin kritische reflectie en zelfstilering centraal staan. Niet alleen is vrijheid een centrale waarde in onze samenleving, ook is door middel van de activeringsparadox aangetoond dat vrijheid een noodzakelijke voorwaarde is voor het realiseren van een niet-gereduceerde opvatting van het actieve leven.

Op een concreter niveau wil ik betogen dat verzet tegen de vrijheidsbeperkende invloed van het activerend arbeidsmarktbeleid, ofwel tegen de disciplinerende neoliberale moraal, nodig is op twee niveaus. In de eerste plaats zou ik een *ethische en politieke gemeenschap* bepleiten die waakt tegen fixaties die overheersing produceren. In dit kader is het noodzakelijk na te denken en discussie te voeren over wat het betekent een actief leven te leiden. Het actieve leven moet de inzet zijn van een maatschappelijke discussie die geen disciplinerende opvattingen genereert, maar dienstbaar is aan individuele zelfontplooiing. Hierbij is het belangrijk dat burgers zich kritisch verhouden tot hun door een neoliberale rationaliteit gekenmerkte context. Door de indirecte dwang van neoliberale *governmentality* te

onderkennen, kan een nieuwe dynamiek worden gegenereerd, waardoor de staat als reactie de burgers op andere wijze zal pogen te besturen. Deze continue wisselwerking creëert ruimte voor burgers om zichzelf in vrijheid vorm te geven.

Ten tweede vereist een actief leven, actieve zelfstilering, het gevoel terug te kunnen vallen op een overheid die betrouwbaar is en haar burgers beschermt. Een overheid die elementen van sociale bescherming waarborgt, helpt burgers om zichzelf vorm te geven op een wijze waarop zij zichzelf niet reduceren tot objecten die kunnen slagen of falen op de markt. Deze overheid maakt geen normatief onderscheid tussen winnaars en verliezers op basis van economisch nut, maar ziet toe op de mogelijkheden voor burgers om zichzelf vorm te geven. Hierbij is het van belang dat de overheid inkomensbescherming garandeert. Dat het realiseren van een goede inkomensbescherming, waarmee de kloof tussen arm en rijk wordt verkleind, niet tot een verlies aan arbeidsethos en economische kracht leidt, blijkt uit onderzoek van hoogleraar sociale geografie Danny Dorling. Sterker nog, het 'betaalt' zich terug (Teeffelen 2010).

De constatering van Dorling dat zowel de schoolprestaties verbeteren als het aantal patenten en uitvindingen toenemen, geeft concreet aan dat een meer egalitaire samenleving niet in een passieve toestand belandt. We zouden kunnen stellen dat dit duidelijke signalen van een actief leven zijn. Het beeld dat in een egalitaire samenleving meer ruimte is voor zelfpraktijken, ofwel dat meer mensen de ruimte krijgen om zichzelf te ontwikkelen, zichzelf te vormen, is op basis van Dorlings bevindingen adequater dan de opvatting dat de uitblinkers, de mensen waar de maatschappij het van zou moeten hebben, van hun vrijheden worden beroofd door de overheid, zoals het neoliberalisme betoogt.

Conclusie

Concluderend kan worden gesteld dat activerend arbeidsmarktbeleid in zichzelf niet als slecht moet worden bestempeld. Het is echter van belang dat de overheid beseft dat het afdwingen van specifieke levensoriëntaties altijd gepaard gaat met een verlies van vrijheid, aangezien zelfpraktijken worden vervangen door dwangpraktijken. Daadwerkelijke activering

vereist dat 'het actieve leven' inzet wordt van maatschappelijke discussie. In dit artikel is betoogd dat het vormen van een ethos hierin centraal moet staan, waardoor activering niet tot markttermen kan worden gereduceerd. Een dynamische verhouding tussen overheid en burgers vereist een ethische inspanning van beide. Vrijheid is 'de zorg om slaaf noch tiran te zijn maar jegens zichzelf een houding van beheersing en scheppingskracht te ontwikkelen' (Foucault 1995, 34).

Deze schets van een alternatief activerend beleid klinkt wellicht utopisch, maar het is goed te beseffen dat de neoliberale samenleving waar we nu op afstevenen ook doortrokken is van ideologisch denken. De claim van het neoliberalisme realistisch te zijn, is pertinent onjuist. Deze retorische truc of diepe overtuiging zet het debat tussen een neoliberale koers en elke andere koers weg als een debat tussen realisten en idealisten, tussen hoofd tegenover hart. We hebben blootgelegd dat ons hedendaags discours is doordrenkt van neoliberale termen en dat dit systeem van betekenis instituties, praktijken en identiteiten constitueert en een werkelijkheid creëert. Deze werkelijkheid, of rationaliteit, wordt door subjecten geïnternaliseerd. De werkelijkheid is dus geen objectief gegeven, maar wordt door onszelf geconstrueerd. Dit inzicht stelt ons in staat om de aanscherping van de enkele decennia geleden ingeslagen neoliberale koers af te doen als een marginale herziening. Immers, daadwerkelijk voorbijgaan aan incrementele veranderingen vereist een andere constructie van de werkelijkheid, ofwel de vorming van een nieuwe rationaliteit. Aanleiding voor dit artikel is de veronderstelde noodzaak van een radicale herziening van de verzorgingsstaat. Hopelijk is een bijdrage geleverd aan het doorzien van deze onjuiste profilering van het neoliberalisme en kan er zowel in de wetenschap als in de samenleving een debat op gang worden gebracht over de betekenis van een daadwerkelijk actieve samenleving.

Annemarije Hagen volgt, na het afronden van haar bachelor bedrijfskunde en bachelor wijsbegeerte (beide cum laude), de onderzoeksmaster Wijsbegeerte aan de UvA. Als student-assistent is zij betrokken bij het meerjarige onderzoeksprogramma Governance of Activation onder leiding van prof. dr. Willem Trommel aan de VU.

Literatuur

- Achterhuis, H. (2010) *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Berlin, I. (1958) 'Two concepts of liberty'. In: *Four essays on liberty*. Oxford: Oxford University Press.
- Dean, M. (1999) *Governmentality. Power and rule in modern societies*. Londen: Sage.
- Foucault, M. (1978) *The history of sexuality*. New York: Vintage.
- Foucault, M. (1991) 'Governmentality'. In: G. Burchell e.a. (red.) *The Foucault effect*. Chicago: University of Chicago Press.
- Foucault, M. (1995) 'De ethiek van de zorg voor zichzelf als vrijheidspraktijk'. In: *Breekbare vrijheid*. Amsterdam: Boom/Parrèsia.
- Foucault, M. (2000) *Michel Foucault. Power*. J.D. Faubion (red.) (deel 3 van *The essential works of Michel Foucault 1954-1984*). New York: New Press.
- Foucault, M. (2008) *The birth of biopolitics*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Giddens, A. (1998) *Runaway world. How globalization is reshaping our lives*. Londen: Profile.
- Hamann, T.H. (2009) 'Neoliberalism, governmentality, and ethics'. *Foucault Studies* 6, 37-59.
- Hartmann, M. en A. Honneth (2006) 'Paradoxes of capitalism'. *Constellations* 13(1), 41-58.
- Hayek, F.A. (2006) Freedom and coercion. In: D. Miller (red.). *The liberty reader*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

- Larner, W. (2000) 'Neo-liberalism. Policy, ideology, governmentality'. *Studies in Political Economy* 63, 5-25.
- Nys, T. (2007) 'Full of hope and fear. The liberalism of Isaiah Berlin revisited'. *Polish Journal of Philosophy* 1(2), 99-117.
- Rawls, J. (1971) *A theory of justice*. Harvard: Harvard University Press.
- Read, J. (2009) 'A genealogy of homo-economicus. Neoliberalism and the production of subjectivity'. *Foucault Studies* 6, 25-37.
- Taylor, C. (1979) 'What's wrong with negative liberty'. In: D. Miller (red.). *The liberty reader*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Teeffelen, G. van (1 mei 2010). Interview met sociaal geograaf Daniel Dorling. *De Volkskrant*.
- Trommel, W. (2009) *Gulzig bestuur*. Den Haag: Lemma.
- Trommel, W. (2007) 'De stagnatie voorbij? Over de verdiensten van de sociale investeringsgedachte'. In: E. Engelen, A. Hemerijck en W. Trommel (red.) *Van sociale bescherming naar sociale investering. Zoektocht naar een andere verzorgingsstaat*. Den Haag: Lemma.
- Young, I.M. (1990) *Justice and the politics of difference*. Chicago: University of Chicago Press.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.

¹ Ik heb ervoor gekozen om Foucaults concept *gouvernementalité* te vertalen met het Engelse *governmentality*, om zo aan te sluiten en in discussie te gaan met de bestaande *governmentality*-literatuur.